

**§ 23. УКРАЇНА В УМОВАХ ПОЛІТИКИ «ПЕРЕБУДОВИ»**

- Пригадайте, які явища в економіці та суспільно-політичному житті СРСР середини 1960-х — на початку 1980-х років свідчили про загострення кризи радянської системи?

**1. Причини та початок «перебудови».**

Друга половина 1980-х років увійшла в історію як період політики «перебудови», яка проводилася комуністичною партією з метою збереження радянської системи. Спочатку термін «перебудова» означав поліпшення управління господарством, але згодом його почали розуміти ширше — як оновлення всіх сфер життя, «очищення» соціалізму від негативних явищ. Причиною «перебудови» стала суспільна криза, що охопила всі сторони життя. Усе більше представників партійно-державного апарату розуміли, що на головних напрямках науково-технічного прогресу та за рівнем життя населення СРСР відстає від держав Заходу і не може конкурувати з ними. Радянська держава була неспроможна належно реагувати на продовольчу, екологічну та інші проблеми.

Генеральний секретар ЦК КПРС *Михайло Горбачов*, обраний на цю посаду в березні 1985 р., виступив на квітневому (1985) пленумі ЦК КПРС із пропозицією прискорити науково-технічний прогрес, а на цій основі — форсувати соціально-економічний розвиток СРСР. У червні 1985 р. він відвідав Київ і Дніпропетровськ із метою підтримки своїх реформ в Україні.

Керівникам КПРС здавалося, що варто поліпшити управління господарством, зміцнити дисципліну — і економіка швидкими темпами почне розвиватися. Однією з причин занепаду моралі та розладу економіки вважався алкоголізм, тому в травні 1985 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР ухвалили постанови про подолання пияцтва й алкоголізму. Була обмежена торгівля алкоголем, у засобах масової інформації розпочалася широка кампанія «за тверезий спосіб життя». З кінофільмів вилучали епізоди, де герої вживали алкоголь. Заохочувалися безалкогольні весілля. Однак алкоголізм подолати не вдалося. Незадоволення населення антиалкогольними заходами спонукало радянське керівництво припинити антиалкогольну кампанію. Однак вона мала й пози-



Михайло Горбачов

тивні результати: у 1985–1987 рр. знизився рівень злочинності, зменшилася кількість дорожньо-транспортних пригод.

Наступною кампанією, що розпочалася в травні 1986 р., стала боротьба з так званими нетрудовими доходами, яка здійснювалася в УРСР відповідно до настанов центру. Нетрудовими доходами вважалися не тільки доходи, одержані злочинним шляхом (крадіжка, хабарництво тощо), а й такі, що пов'язані з трудовою діяльністю, яка відбувалася поза державними підприємствами, установами, колгоспами. Це стосувалося, наприклад, кустарно-ремісничих промислів. Боротьба з нетрудовими доходами часто спрямовувалася проти продавців квітів, репетиторів, осіб, які вирощували овочі в теплицях. Варто було водієві автомобіля підвезти пасажирів за плату, його вже можна було притягнути до відповідальності за нетрудові доходи. Ця кампанія найменше зачепила тих, хто насправді жив на нетрудові доходи. Початок перебудови засвідчив, що адміністративними методами істотно покращити стан економіки неможливо.

## 2. Чорнобильська катастрофа.

Уночі з 25 на 26 квітня 1986 р. в Україні сталася подія, що сколихнула увесь світ — катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС). На четвертому енергоблоці стався вибух, унаслідок якого в довкілля потрапила велика кількість радіоактивних речовин (ізотопи урану, плутонію, йоду, цезію, стронцію). Першими на місце події прибули пожежники на чолі з лейтенантом **Володимиром Правиком**, які відразу потрапили в зону смертельної дії радіації. Під час гасіння пожежі В. Правик знаходився на найнебезпечніших ділянках, особистим прикладом надихав підлеглих на боротьбу з вогнем. Він отримав високу дозу опромінення й був відправлений на лікування до Москви. 11 травня 1986 р. пожежник помер від променевої хвороби. За мужність і героїзм, проявлені під час ліквідації аварії на ЧАЕС, йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У боротьбі з вогнем відзначилися також В. Ігнатенко, В. Дибенко, Л. Телятников та ін.

У зруйнованому реакторі відбувалися неконтрольовані ядерні та хімічні реакції з виділенням тепла й радіоактивних елементів. Вибух був такої сили, що суміш із розплавленого металу, піску, бетону та частинок ядерного палива розтікалася в приміщеннях блоку. Небезпека нависла над столицею України. Це була найбільша за всю історію розвитку ядерної енергетики техногенно-екологічна катастрофа. Утворилася радіоактивна хмара, що пройшла над Європою та навіть досягла Американського континенту. Найбільше постраждали території, що безпосередньо прилягали до ЧАЕС, — Київська, Житомирська й Чернігівська області, південні області Білорусії та південно-західні області Росії.

Спочатку керівництво СРСР і УРСР замовчувало масштаби трагедії та намагалося приховати інформацію про її наслідки. Орга-



Зруйнований четвертий енергоблок ЧАЕС. 1986 р.

ни влади не попередили населення про масштаби небезпеки та не надали рекомендацій, як зменшити вплив радіації на організм.



#### історичний факт

26 квітня 1986 р. в Інституті ботаніки АН УРСР дозиметри показали різке підвищення радіоактивності. Коли вчені спробували з'ясувати, чому так сталося, представники органів держбезпеки опечатали прилади, посилаючись на те, що ця інформація таємна та нібито з метою недопущення паніки й поширення провокаційних чуток.

Перше офіційне повідомлення про аварію було зроблене лише 28 квітня.

Десятки тисяч людей боролися з аварією, у ліквідації наслідків якої брали участь регулярні військові частини та резервісти. Вони працювали в небезпечній зоні позмінно: ті, хто набрав допустиму норму радіації, виїжджали, а на їхнє місце прибували інші. Намагаючись припинити смертоносні викиди радіації, вони скидали на зруйнований реактор із вертольотів мішки з піском і свинцем. Для очищення від радіоактивного забруднення в місцях, небезпечних для життя людей, використовувалися роботи. Ці розумні машини вели радіаційну розвідку, розбирали завали, здійснювали захоронення радіоактивних матеріалів. Рада міністрів СРСР вирішила евакуювати жителів м. Прип'яті, побудованого поблизу станції. Згодом евакуювали людей із 30-кілометрової зони навколо ЧАЕС.

Якщо іноземні ЗМІ говорили про загрозу для життя людей, яка виникла внаслідок катастрофи, то партійне керівництво УРСР, намагаючись приховати це, організувало 1 травня 1986 р. в Києві та інших містах і селах, які зазнали згубного впливу радіації, демонстрації до Дня міжнародної солідарності трудящих. Лише наприкінці травня 1986 р. вдалося зупинити активне виверження радіоактивних речовин, через яке тисячі ліквідаторів отримали дуже високі дози опромінення.

Катастрофа на ЧАЕС завдала великої шкоди здоров'ю людей, довкіллю та економіці України. За оцінками Міністерства охорони здоров'я України, у результаті аварії на ЧАЕС постраждало 3,5 млн осіб. Понад третина з них — діти. Витрати на ліквідацію наслідків цієї катастрофи в 1986–1989 рр. становили понад 10 млрд дол. США. Зросла захворюваність дітей на рак щитоподібної залози. Найбільше постраждали безпосередні учасники ліквідації наслідків катастрофи. Були забруднені мільйони гектарів сільськогосподарських угідь.

Що ж стало причиною катастрофи? Спочатку провина покладалася лише на персонал, оскільки оператор допустив помилку під час проведення випробувань на четвертому енергоблоці. Такі висновки зробила комісія, яка проводила розслідування, КДБ СРСР, судові органи. Однак згодом причини катастрофи почали пов'язувати з недоліками конструкції реактора.

Чорнобильські події позначилися також на свідомості людей — катастрофа сколихнула радянське суспільство, уплинула на суспільно-політичні процеси в УРСР. Людей особливо обурювало приховування правди про катастрофу на ЧАЕС. Опозиція оприлюднила її трагічні наслідки й розпочала нищівну критику комуністичної партії та поведінки її керівників — адже керівництво компартії України дало дозвіл на будівництво цього небезпечного об'єкта поблизу столиці нашої держави — Києва. Під впливом аварії на ЧАЕС активізувався екологічний рух, який оформився в асоціацію «Зелений світ».

### 3. Політика «прискорення» та її наслідки в Україні.

У квітні (1985) на пленумі ЦК КПРС М. Горбачов проголосив політику «прискорення» — один із головних напрямів реформ, стратегічний курс партії, що мав на меті якісне перетворення всіх сторін життя. Михайло Горбачов назвав прискорення «ключем» до проблем, які необхідно вирішувати в державі. Оголошивши курс на прискорення, він тим самим визнав відставання СРСР від США та країн Європи. На реалізацію політики «прискорення» були спрямовані рішення XXVII з'їзду КПРС, що відбувся в 1986 р. Він затвердив «Основні напрями економічного та соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки і на період до 2000 року». Прискорення передбачало підвищення темпів економічного зростання, інтенсифікацію виробництва на основі науково-технічного прогресу та структурної перебудови економіки. Планувалося підвищення продуктивності праці у 2,3–2,5 рази. Промисловий потенціал СРСР за 15 років мав збільшитися вдвічі.

Навколо політики «прискорення» була розгорнута гучна пропагандистська кампанія. Слово «прискорення» використовувалося як гасло. Один із закликів ЦК КПРС до 1 травня звучав так: «Хай живе робітничий клас — головна рушійна сила прискорення економічного і соціального розвитку!»

В Україні з метою реалізації курсу на прискорення необхідно було у 2–3 рази підвищити темпи оновлення основних виробничих фондів, значно збільшити випуск нових машин, створити технології, які дали б можливість значно підвищити зростання продуктивності праці. Передбачалося розширити використання обчислювальної техніки, робототехнічних пристроїв. Головна роль у переозброєнні народного господарства відводилася машинобудуванню. Планувалося скоротити строки розробки й освоєння нових машин і механізмів у 3–4 рази.

Для виконання Продовольчої програми в 1990 р. налічувалося довести валовий збір зернових в Україні до 52–54 млн т, значно збільшити виробництво цукрових буряків, соняшнику, овочів, фруктів, м'яса, молока. Збільшення виробництва продукції тваринництва передбачалося за рахунок підвищення продуктивності худоби та птиці на основі випереджувального розвитку кормовиробництва й селекційної роботи.

Як і раніше, у цій кампанії мав широко застосовуватися передовий досвід соціалістичного виробництва. За зразок у промисловості була взята бригада шахти «Краснолиманська», яка, за твердженням офіційної пропаганди, саме завдяки новій техніці перевищила середньогалузеву продуктивність праці в понад 3 рази. У сільськогосподарському виробництві рекомендувалося брати за приклад досвід трудівників Ямпільського району Вінницької області, які домоглися значних успіхів у вирощуванні цукрових буряків.

У січні 1987 р. пленум ЦК КПРС ухвалив постанову про перебудову та кадрову політику партії. Порушення цього питання означало, що партійні керівники сподівалися вирішити соціально-економічні проблеми за допомогою «людського чинника». Уважалося, що стан економіки поліпшиться, якщо на керівні посади призначати досвідчених і чесних людей.

Досягти запланованого намагалися за допомогою традиційних для радянської системи способів: адміністративного контролю, використання «живої творчості мас», «переваг соціалістичного ладу». Однак позаекономічні методи впливу на виробництво та комуністичні гасла не дали бажаних результатів. Поставлені завдання не виконувалися, негативні тенденції в економіці посилювалися.

На червневому (1987) пленумі ЦК КПРС М. Горбачов визнав, що, незважаючи на величезні зусилля, «перебудова» успішно впроваджувалася ще не скрізь. «Адже це факт, — говорив він, — що в багатьох місцях запал згас, робота ведеться вкрай мляво. Почастішали факти пияцтва, знову привільно почувають себе нероби, дармоїди, несуні — люди, які живуть за рахунок інших».

Отже, політика «прискорення» виявилася неефективною. Практика показала, що без змін у системі суспільних відносин не можливо домогтися значного підвищення темпів економічного зростання.



перевірте свої знання

1. Визначте причини «перебудови».
2. Чому антиалкогольна кампанія, яку проводило керівництво СРСР, виявилася невдалою?
3. Чи могла боротьба з нетрудовими доходами поліпшити стан економіки?
4. Назвіть причини Чорнобильської катастрофи.
5. Як вплинула Чорнобильська катастрофа на суспільно-політичні настрої людей?
6. Охарактеризуйте наслідки Чорнобильської катастрофи.
7. Чому партійно-державне керівництво намагалося приховати інформацію про наслідки Чорнобильської катастрофи?
8. Визначте суть політики «прискорення».
9. Що означає словосполучення *людський фактор*? Чому кадрова політика КПРС не привела до якісних змін у житті суспільства?
10. Чому, на вашу думку, політика «прискорення» не принесла очікуваних результатів?

## § 24. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ В 1985–1991 рр.

- Подумайте, чи був пов'язаний стан економіки СРСР у другій половині 1980-х років з його політичною системою.
- Поміркуйте, чи існувала пряма залежність рівня життя народу в СРСР від кількості виробленої продукції.

### 1. Стан економіки.

Стан економіки України визначався характером економічних відносин та економічною політикою КПРС. У середині 1980-х років економіка України як складова економіки СРСР перебувала в кризовому стані. Соціалістична система господарювання, яка в основному склалася ще в довоєнний період, була неефективною. Для економіки УРСР був характерний структурний дисбаланс. На стан економіки негативно вплинули також зовнішні чинники: падіння цін на нафту та природний газ на міжнародному ринку, виснажлива гонка озброєнь, війна в Афганістані. Значні кошти витрачалися на підтримку «братніх» партій і політичних режимів в інших державах.

На початку «перебудови» стало зрозуміло, що командно-адміністративні заходи не дають бажаних результатів. Поступово приходило розуміння, що необхідно задіяти людський потенціал, створити умови для вияву приватної ініціативи. З цією метою був прийнятий закон «Про індивідуальну трудову діяльність громадян СРСР» (листопад 1986 р.), за яким дозволялася індивідуальна трудова діяльність у сфері кустарно-ремісничих промислів, побутового обслуговування населення та інші її види з використанням особистої праці громадян. Індивідуальна трудова діяльність з використанням найманої праці не дозволялася.

Курс на модернізацію соціалістичної економіки був проголошений на пленумі ЦК КПРС у червні 1987 р., який розглядав питання докорінної перебудови управління економікою. Пропонувалося перейти від адміністративних методів господарювання до нового господарського механізму. Планувалося перетворити частину державних підприємств на орендні, кооперативні, акціонерні, приватні та змішані, а замість централізованого управління впровадити ринкові механізми.

У 1987 р. був прийнятий закон «Про державне підприємство (об'єднання)», який передбачав самостійність промислових підприємств. Було запроваджено державне приймання готової продукції. Так намагалися поліпшити якість продукції адміністративними методами.

Ще однією спробою реформування економіки стало прийняття в 1988 р. закону «Про кооперацію в СРСР», який пов'язував перспективи економічного розвитку з будівництвом соціалізму. Передбачалася трансформація колгоспів у великі кооперативні господарства, розвиток оренди та підяду. Цей закон сприяв розвитку приватного підприємництва в СРСР.

У роки перебудови структура економіки УРСР не змінилася. Як і раніше, значну частку в ній займав військово-промисловий комплекс. В Україні діяла третина оборонних підприємств СРСР, на яких працювали 30 % інженерно-технічних працівників УРСР. Провідна роль у структурі промислового виробництва належала важкій промисловості: чорній металургії, машинобудуванню, металообробці. За виробництвом сталі та чавуну на одну особу УРСР посідала одне з провідних місць у світі. У другій половині 1980-х років в УРСР відбувся спад виробництва чавуну та сталі. Подорожчання видобування вугілля, залізної руди, марганцю, які доводилося добувати з більшої глибини, спричинило зростання собівартості продукції металургії та машинобудування. Важливою складовою господарського комплексу було суднобудування. В Україні будувалося 30 % суден СРСР, які мали передусім військове призначення. Повільно розвивалося точне машинобудування, у тому числі робототехніка. Керівництво УРСР не надавало належного значення розвитку електроніки, що мала провідне значення для науково-технічного прогресу та впровадження високих технологій. У цій галузі Україна відставала від розвинутих країн світу.



Авіаносець «Адмірал Кузнецов».  
м. Миколаїв. 1985 р.

Підвищення продуктивності сільського господарства пов'язувалося з комплексною механізацією. З'явилася нова техніка. Наприклад, зернозбиральний комбайн «Дон»

міг замінити 2–3 комбайни старих зразків, однак він був надто дорогий. За рахунок меліорації (осушення і зрошення) відбувалося розширення сільськогосподарських угідь. Головним чинником піднесення продуктивності рослинництва вважалася хімізація. Для внесення добрив і засобів захисту рослин масово використовувалася сільськогосподарська авіація, що призвело до втрат і забруднення довкілля. Продуктивність тваринництва була нижчою, ніж у Європі та США.



Зернозбиральний комбайн «Дон».  
1980-і роки

Загострення продовольчого питання змушувало партійно-державне керівництво шукати нові підходи до аграрної політики. Ці питання розглядалися на березневому (1989) пленумі ЦК КПРС. Вище партійне керівництво вбачало розвиток на селі альтернативних форм господарювання: селянських (фермерських) господарств, оренди, кооперативів. Одним із засобів підвищення ефективності сільського господарства вважався орендний підряд, на який у 1989 р. перейшло майже 2/3 колгоспів і радгоспів. Запровадження орендного підряду за умов, коли економічні відносини не змінилися, не привело до якісних змін в аграрному виробництві.

Партійно-державна верхівка втрачала контроль над економікою. Зросла інфляція, збільшився дефіцит державного бюджету. Гроші втрачали свої функції. Поширилися натуральні (бартерні) відносини. Руйнувався ринок товарів народного споживання. Місцеве керівництво вимагало від підприємств виконання насамперед замовлення свого регіону. Планове постачання зривалося, унаслідок чого почали припиняти роботу підприємства союзного підпорядкування. Одночасно з державним сектором з'явилися підприємці, для яких головним стало не виробництво, а продаж товарів за високими цінами з метою отримання найбільшого прибутку.

Михайло Горбачов у доповіді на XXVIII з'їзді КПРС (червень 1990 р.) констатував, що в державі витрачалося матеріальних ресурсів на одиницю продукції у 2–2,5 раза, а палива та енергії — у 1,5 раза більше, ніж у розвинутих країнах. Допускалися великі втрати металу, цементу, лісоматеріалів, мінеральних добрив та інших ресурсів. Продовжувалася практика довгобудів, яка омертвляла значні матеріальні ресурси. Багато підприємств працювали нерентабельно, тому дотувалися державою.

Загалом в економіці відбувалося скорочення обсягів суспільного виробництва. Знижувалася продуктивність праці. Зростали внутрішній та зовнішній борги. Партійно-державне керівництво боялося перейти повністю на ринкові відносини, тому радикальна економічна реформа в СРСР не розпочалася. Радянські реформатори намагалися поєднати ринок із централізованим плануванням, вони зосередили увагу на вдосконаленні управління існуючими виробничими відносинами, не змінюючи самих цих відносин. Не були проведені якісні структурні зміни в економіці. За таких умов спроби домогтися економічного зростання через розширення прав підприємств, їх «самофінансування» не принесли бажаних результатів. Отже, унаслідок політики «перебудови» стан економіки погіршився.

## 2. Рівень життя населення.



Черга за дефіцитними товарами. 1980-і роки

Рівень життя людей визначався якістю харчування, станом медичного та житлового забезпечення. Для багатьох людей життя в період «перебудови» вимірювалося словом «дефіцит», що означало відсутність або нестачу певних товарів. Дефіцитними стали навіть ті товари, яких раніше було в достатку, — варена ковбаса, розчинна кавка, згущене молоко, чай тощо.

Дефіцитним став один із головних споживчих товарів — цукор, який в умовах антиалкогольної кампанії масово використовувався для самогонваріння. З прилавків магазинів зникли кондитерські вироби. Продаж основних товарів обмежувався. Люди змушені були багато годин стояти в чергах, які стали невід'ємною ознакою повсякденного життя. Особливо важко було вистоювати в них людям похилого віку та інвалідам. Часто не всім вистачало товару. Громадяни, які постійно перебували на роботі, узагалі не могли придбати необхідні товари. Усе це негативно впливало на суспільні настрої.

Намагаючись подолати дефіцит товарів, Рада міністрів СРСР у серпні 1988 р. ухвалила постанову «Про невідкладні заходи щодо поліпшення торговельного обслуговування населення», а через місяць таку ж постанову прийняла Рада міністрів Української РСР. Вона зобов'язала місцеві органи влади ліквідувати черги, покінчити з порушеннями й зловживаннями в реалізації дефіцитних товарів. Однак поліпшити якість торговельного обслуговування не вдалося.

За таких умов місцеві органи влади змушені були вживати додаткових заходів.



### історичний факт

Донецький облвиконком у вересні 1989 р. розглянув питання «Про порядок продажу дефіцитних товарів» і ухвалив рішення, яким обмежив години продажу дефіцитних товарів і розподілив громадян за магазинами за місцем прописки. Намагаючись припинити вивезення продуктів харчування за межі області, облвиконком запровадив огляд багажу пасажирів. Вилучене продовольство підлягало реалізації в продовольчій мережі.

Дефіцит виник у зв'язку з тим, що обсяги виробництва товарів народного споживання були значно нижчі, ніж грошова маса, яку мало населення. Товари в магазинах розкуповувалися миттєво. Ознакою часу стали порожні прилавки. Значна частина товарів не потрапляла в офіційну торгівлю.

Рівень життя залежав від оплати праці, яка в УРСР була в середньому нижчою, ніж у СРСР, та набагато нижчою, ніж у провідних країнах світу.



### історичний факт

В Естонії середньомісячна оплата праці колгоспників становила 291 крб, а в Україні — 156 крб, тобто майже у 2 рази менше.

Наприкінці 1980-х років зменшувалося надходження в торгівлю м'яса, масла та інших необхідних продуктів. Структура харчування не відповідала науково



обґрунтованим нормам. У 1980-х роках населення України споживало втричі менше м'яса, аніж у США. Через надмірну хімізацію сільського господарства чимало продуктів були забруднені шкідливими для організму людини речовинами.

Складною була житлова проблема. Хоча щорічно заселялося чимало нових будинків, черга на одержання квартир у містах зростала швидше, аніж кількість тих, хто одержував житло. Це було пов'язано, зокрема, з переїздом до міст великої кількості сільських жителів. До того ж черговість надання житла часто порушувалася. Хоча в сільській місцевості реалізовувалася програма забезпечення житлом молодих учителів та інших працівників соціальної сфери, сільським жителям доводилося самостійно будувати собі житло.

У зв'язку з погіршенням стану довкілля загострилася проблема охорони здоров'я. Уживалися певні заходи щодо розширення мережі лікарень і поліклінік. У 1985–1990 рр. в УРСР зросла чисельність медичних працівників, однак їхня заробітна плата була вкрай низькою. Недостатнім було забезпечення медикаментами та медичною апаратурою.

Наприкінці 1980-х років заробітна плата робітників, службовців і колгоспників зросла. Однак її підвищення не було забезпечене товарами, гроші знецінилися. Працівникам партійного апарату зарплата була підвищена на 50–100 %. При цьому за ними зберігалися майже всі пільги, які вони мали на той час. Це рішення викликало невдоволення людей.

На якість життя істотно впливав стан довкілля. Екологічна ситуація в Україні постійно погіршувалася, а в другій половині 1980-х років стала загрозливою. У багатьох містах України забруднення повітря перевищувало граничнодопустиму концентрацію шкідливих хімічних речовин. Наприклад, підприємства м. Маріуполя щорічно викидали в повітря 920 тис. т відходів, тобто на кожного жителя припадало 37 т. Підприємства м. Кривого Рогу скидали щорічно в басейн Дніпра 150 млн м<sup>3</sup> забруднених вод, а шахти Донбасу – 80 млн м<sup>3</sup>.

На рівень життя негативно вплинула аварія на ЧАЕС. Наприкінці 1980-х років Україна стала єдиною в СРСР республікою, де смертність населення перевищувала народжуваність. Отже, за основними показниками рівень життя населення знизився.

### 3. Розгортання страйкового руху.

Яскравою сторінкою в історії України в період «перебудови» став страйк шахтарів улітку 1989 р., який пов'язували з економічними та соціальними труднощами.

Шахти не реконструювалися багато років, високими були частка ручної праці та смертність від нещасних випадків. Робочий день шахтарів часто перевищував тривалість, установлену законом. Не вистачало вагонів для перевезення вугілля, лісоматеріалів для виготовлення кріплень. Страйк шахтарів розпочався **15 липня 1989 р. на шахті «Ясинуватська-Глибока» (м. Макіївка, Донецька обл.)**. Був створений страйковий комітет, який звернувся до міністра вугільної промисловості СРСР з економічними вимогами. Через кілька днів до них приєдналися гірники інших шахт. Загалом у Донецькій області страйкували понад 50 % працівників шахт. До них долучилися шахтарі Ворошиловградської області. У м. Дзержинську на мітингу лунала критика на адресу центрального та



Страйк шахтарів Донбасу.  
Липень 1989 р.

місцевого керівництва. У м. Павлограді Дніпропетровської області шахтарі відмовилися спустатись у забій. Одночасно з економічними вимогами (підвищення заробітної плати та поліпшення умов праці) лунали й політичні гасла, висловлювалася недовіра лідерам офіційних профспілок і директорам шахт. 22 липня була підписана угода між шахтарями та урядом СРСР, у якій він обіцяв виконати вимоги страйкарів. Делегація шахтарів прибула до м. Москви, де отримала гарантії щодо виконання своїх вимог.

Навесні 1991 р. розпочався новий страйк шахтарів Донбасу, до якого приєдналися робітники деяких інших галузей промисловості. Акцію підтримали вугільні підприємства Львівщини. У середині квітня шахтарі вирушили до

Києва, намагаючись надати своєму виступові загальнореспубліканського значення. Вони вимагали виконання угоди, підписаної з урядом СРСР під час страйку 1989 р., у тому числі корегування заробітної плати у зв'язку із зростанням цін, поліпшення пенсійного забезпечення. Звучали й політичні вимоги. 16 квітня в м. Києві був створений республіканський страйковий комітет. Комісія Верховної Ради УРСР та уряд підписали угоду із страйкарями. У травні 1991 р. в м. Павлограді відбулася конференція представників страйкових комітетів, на якій був схвалений проект статуту Всеукраїнського об'єднання страйкових комітетів (ВОСК).

У червні 1991 р. в м. Києві відбувся з'їзд ВОСК, на якому було утворене Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ). З'їзд висунув економічні вимоги й висловився за розпуск КПРС та вихід України із СРСР.

Масові виступи працівників вугільної промисловості розхитували основи соціалістичного ладу.



#### історичне джерело

Зі спогадів Григорія Сухини — голови страйкому шахти «Степова» (Західний Донбас): «Наприкінці липня 1989 р. до Донецька прибула урядова комісія з 8–10 осіб на чолі з Щадовим і Масолом нібито для спілкування зі страйкарями. Мені треба було терміново вирішувати питання щодо Першотравенська. Через депутата обласної ради я звернувся до голови Ради міністрів УРСР В. Масола. Потім постало питання про надання нашому місту статусу обласного підпорядкування. В. Масол поцікавився кількістю населення Донецька, а потім на моєму запиті написав: “Згоден”. Тоді я сказав, що згоди може бути недостатньо, потрібно написати якийсь офіційний документ. В. Масол відповів: “Голова Ради міністрів на такому простому папірці просто так свій підпис не ставить. Ти ж шахтар? От коли вийдеш на пенсію, цей папірець уставиш у рамочку під скло і над своїм ліжком почепиш, щоб пам'ятав, з якою людиною розмовляв”. Однак я не розгубився і, попросивши в хлопців чистий аркуш паперу, від-

повів йому: “Ось на цьому аркуші я розпишуся, а коли ви йтимете на пенсію, почепите над своїм ліжком на пам’ять про те, що ви розмовляли з шахтарем”. Подумавши, В. Масол сказав: “Ну, я знав, що шахтарі — люди з почуттям гумору. Дай потисну твою руку”. Потім його помічник відправив урядову телеграму до Верховної Ради України, звідки прийшла відповідь про позитивне вирішення питання щодо Першотравенська».



працюємо з документами

• Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

Чому В. Фокін пропонував увести нормування продуктів харчування?

Які «сюрпризи» підносили колгоспи економіці України?

Як впливала цінова політика Росії на українську економіку восени 1990 р.?

**З виступу голови Держкомітету з економіки УРСР В. Фокіна  
про стан економіки восени 1990 р.**

...Майже два роки я прагну довести доцільність на даному етапі дуже прикрого та вкрай непопулярного заходу — введення системи обмеженого нормування, яка гарантувала б кожній сім’ї необхідний мінімум продуктів харчування... А нині кожен день підносить нам сюрпризи: мало того, що наші колгоспи, не виконуючи завдання по заготівлі хліба, ігноруючи власні потреби, наввипередки продають у Прибалтику та Росію зерно за вкрай низькими цінами, так і російський прем’єр Іван Силаєв підписав постанову, згідно з якою з 15 вересня по 15 грудня більш як удвічі підвищено закупівельні ціни на продукцію тваринництва порівняно з нашими цінами. Не виключено, що прикордонні колгоспи таки женуть худобу до відповідних областей РРФСР, незважаючи на указ, прийнятий урядом нашої республіки... А згадаймо нинішнє літо? Адже саме в жнива нам припинили постачання бензину. Нам недопоставили понад 600 тис. т пального, а щойно стало відомо, що скорочують і поставки сортового вугілля з Кузбасу...



перевірте свої знання

1. Яке значення мало прийняття законів «Про індивідуальну трудову діяльність громадян СРСР» та «Про кооперацію в СРСР»?
2. З якою метою впроваджувалася самостійність промислових підприємств?
3. У чому суть аграрної політики, яка здійснювалася в СРСР у 1980-х роках? Чи привела вона до якісних змін в аграрному секторі економіки?
4. У чому полягала суть політики докорінної перебудови управління соціалістичною економікою? Чому не вдалося досягти запланованих змін в економіці?
5. Чому спроби реформ другої половини 1980-х років не забезпечили якісне зростання економіки?
6. Чому виник дефіцит товарів і які заходи були вжиті для його подолання?

7. Охарактеризуйте рівень життя населення в другій половині 1980-х років.
8. Визначте причини страйків шахтарів.
9. Яке соціально-економічне значення мали страйки шахтарів?
10. Чому, на вашу думку, під час страйків шахтарів лунали не тільки економічні, а й політичні гасла?

## § 25. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В 1985–1991 рр.

- Чи міг існувати та розвиватися СРСР без проведення політичних і економічних реформ?

### 1. Гласність і лібералізація.

Провідним гаслом політики «перебудови» стала гласність, започаткована в 1987 р. після січневого пленуму ЦК КПРС. Її суть — висвітлення в засобах масової інформації та обговорення гострих тем політики, економіки, культури, історії, які раніше були заборонені комуністичною владою. Гласність передбачала поширення інформації про злочини сталінського режиму та мала на меті переконати радянське суспільство і світ, що нове партійне керівництво відкрите й демократичне.

Гласність була важливим етапом на шляху від тоталітаризму до свободи слова. В газетах почали друкувати статті про політичні репресії, голодомор 1932–1933 рр., боротьбу за незалежність України в 1917–1920 рр. У ЗМІ з'явилися критичні матеріали, у яких висвітлювалися болючі питання життя народу. Під впливом цих публікацій змінювалася суспільна свідомість, зникав страх. Мільйони громадян через публіцистику долучалися до осмислення минулого та сьогодення. Гласність відкривала шлях до правди про минуле й тогочасне життя, спростовувала догми марксизму-ленінізму та ідеологічні міфи радянської доби, на яких трималася комуністична влада. Мільйони людей утратили віру в комуністичне майбутнє, що неминуче вело до руйнування радянської політичної системи.

Гласність забезпечила певну відкритість і доступність державних і партійних установ. Політика гласності супроводжувалася лібералізацією суспільного життя. Розпочалося звільнення політв'язнів. Особливе ставлення центральної влади до України проявилось тим, що дисидентів, репресованих за «антирадянську діяльність» в Україні, почали звільняти пізніше, аніж у Росії.

Гласність сприяла руйнуванню режиму секретності, установленого в СРСР. Документи ЦК КПУ поділялися на цілком таємні особливої важливості, цілком таємні та таємні. Вони могли також мати позначки «Для службового користування», «Не для друку». Знімати копії та робити виписки з таємних документів ЦК КПУ, посилатися на них у виступах заборонялося. Серед цих документів могли бути й такі, що справді містили державну таємницю, однак більшість було таких, що в демократичному суспільстві не приховуються, а, навпаки, обговорюються громадськістю. Наприклад, секретними були документи про підготовку

Гласність сприяла формуванню культури дискусій, притаманної демократичному суспільству. Однак компартія України в умовах гласності ще намагалася контролювати суспільну думку та гостро реагувала на нові, незалежні оцінки історичних діячів.



#### історичний факт

У липні 1988 р. в газеті «Літературна Україна» була опублікована стаття С. Білоконя «Михайло Грушевський», яку партійне керівництво сприйняло як відхилення від прийнятих канонів. На жовтневому (1988) пленумі ЦК компартії України В. Щербицький виступив із критикою цієї статті.

Гласність і лібералізація стимулювали процес реабілітації осіб, необґрунтовано репресованих у 1930–1950-х роках. Для проведення реабілітації була утворена комісія політбюро ЦК компартії України. Згодом такі комісії створили при Київському міськкомі та обкомах партії.

Лібералізація характеризувалася послабленням цензури, тобто контролю офіційної влади за змістом і поширенням друкованої продукції, творів мистецтва. У СРСР здійснювався обов'язковий попередній перегляд усього, що пропонувалося до друку. У 1990 р. цензура в ЗМІ була відмінена, а наступного року припинили діяльність органи, які здійснювали попередній перегляд рукописів. Були відмінені «чистки» бібліотек, тобто вилучення з них літератури, яку влада вважала «ідейно шкідливою». Завдяки гласності та лібералізації для радянських людей стали доступними культурні надбання світу та досвід суспільного життя.

Став відкритішим доступ до архівних документів, які стосувалися заборонених тем: колективізації, голодомору, репресій. Громадяни значно вільніше могли висловлювати свої погляди на різноманітних зібраннях і в засобах масової інформації. В умовах гласності та лібералізації комуністична партія втрачала контроль над суспільно-політичними процесами, які вона сама започаткувала.

## 2. Зрушення в політичному житті України.

Помітний вплив на політичне життя в Україні мала *XIX Всесоюзна партійна конференція*, яка відбулась у **червні 1988 р.** Вона ухвалила резолюції: «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи», «Про боротьбу з бюрократизмом», «Про міжнаціональні відносини», «Про гласність» і «Про правову реформу». Конференція започаткувала політичні реформи в СРСР. Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов та його однодумці вважали, що політична реформа відкриє простір самоврядуванню суспільства, сприятиме розвитку ініціативи громадян. Згодом Верховна Рада СРСР ухвалила закони, за якими вищим законодавчим органом влади в СРСР став з'їзд народних депутатів. Був змінений порядок проведення виборів. На одне місце могли балотуватися кілька кандидатів. Керівники комуністичної партії розуміли, що в умовах порівняно вільних виборів народними депутатами можуть бути обрані представники опозиції. Партія сприймала це як загрозу своїй владі. Тому третина місць призначалася для членів КПРС і підконтрольних їй громадських організацій. Висунення кандидатів відбувалося на зборах трудових колективів і

громадських організацій. Національно-демократичні організації та рухи намагалися використати виборчу кампанію для активізації громадсько-політичного життя. Під час агітації за своїх кандидатів вони обстоювали ідею суверенності України, прав і свобод людини. Виборці, які раніше слухняно голосували за вказівкою комуністичної партії, висловлювали власну позицію. Так, відмова зареєструвати депутатом письменника І. Драча викликала акції протесту львів'ян.

Вибори народних депутатів СРСР відбулися 26 березня 1989 р. Це були перші порівняно вільні вибори в СРСР, які свідчили про початок реальних змін у політичній системі. Комуністична партія здобула на них більшість. Були обрані також представники демократичних сил, які утворили опозиційну до діючої влади Міжрегіональну депутатську групу (МДГ). Народні депутати СРСР від України, які входили до складу МДГ, організували Республіканський депутатський клуб. До нього ввійшли Ю. Щербак, В. Яворівський, В. Грищук та інші депутати. Вони виступали за скасування ст. 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС, упровадження в економіку України різних форм власності, укладення нового союзного договору, який передбачав створення «справді добровільного союзу суверенних держав». Члени Республіканського депутатського клубу підготували резолюцію «Про голод 1932–1933 рр.», у якій вимагали дати політичну та правову оцінку загибелі мільйонів людей в Україні, на Кубані, Дону, у Казахстані. Вони запропонували створити комісію з'їзду народних депутатів СРСР для з'ясування справжніх причин і наслідків масового голоду, однак ця пропозиція не була підтримана.

У вересні 1989 р. пленум ЦК компартії України, який відбувався за участю М. Горбачова, звільнив В. Щербицького від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ. Першим секретарем ЦК КПУ було обрано В. Івашка, якого влітку 1990 р. замінив С. Гуренко.

### 3. Пожвавлення громадської активності.

«Перебудова» та гласність сприяли пожвавленню громадської активності. У людей швидко зникнув страх, породжений сталінським терором. Інтелігенція, робітники, студенти сміливо заявляли про свої права. Громадська активність проявлялася в різних формах, однією з яких були масові мітинги. Перший мітинг і демонстрація відбулися в Києві 26 квітня 1988 р. як протест проти замовчування наслідків катастрофи на ЧАЕС. Учасників акції протесту розігнала міліція, а її організатори були заарештовані.

Першою незалежною громадською організацією в радянській Україні став *Український культурологічний клуб*, заснований у 1987 р. Провідну роль у ньому відігравали колишні політв'язні Є. Сверстюк, С. Набока, О. Шевченко, О. Гейко-Матусевич, В. Шевченко та ін. Влада відмовляла клубові в наданні приміщення для проведення засідань, намагалася дискредитувати в пресі. Клуб проводив засідання на приватних квартирах або під відкритим небом. Для участі в засіданнях приїжджали його представники з багатьох міст України.

Улітку 1987 р. відновила діяльність Українська Гельсінкська група, перейменована згодом на *Українську Гельсінкську спілку (УГС)*. Важливу роль у її відродженні відіграли В. Чорновіл, Б. і М. Горині та ін. Створювалися обласні відділення УГС. У своїх програмних документах спілка виступала проти монополії

КПРС, за передачу влади демократично обраним радам, визнання державного статусу української мови, утворення республіканських збройних сил, відновлення української національної церкви.

Навесні 1989 р. відбулася установча конференція *Всеукраїнського товариства «Меморіал»*, яке виникло як правозахисна та історико-просвітницька організація. Його ініціатором та активним організатором в Україні був Л. Танюк. Товариство збирало та публікувало інформацію про жертви комуністичного терору. Активно діяв львівський «Меморіал» на чолі з І. Юхновським.

На хвилі громадської активності постала потужна громадська організація — *Народний рух України (НРУ) за «перебудову»*. Його установчий з'їзд відбувся 8–10 вересня 1989 р., проходив в атмосфері духовного піднесення. Актова зала була прикрашена давніми гербами українських земель і синьо-жовтими прапорами. Як гімн народові, прозвучали слова промови О. Гончара: «Якщо після всього, що Україна зазнала, якщо після поколінь розстріляних, депортованих, замучених по тюрмах і концтаборах народ іще зберіг себе, якщо наш дух не занепав і воля до життя не зникла, якщо сьогодні на зміну тим, що були, стають до дії, до праці нові покоління роботящих, безстрашних, здатних піднятися до найвищої єдності душ, то віряться: такому народові — жити!»

У з'їзді взяли участь 1109 делегатів. Серед них — 72 % з вищою освітою, членів КПРС 20 %, робітників майже 10 %. Більшість делегатів уважала найважливішими завданнями руху сприяння демократизації та гласності, розвиток національної культури та мови, боротьбу за свободу особистості, її реальні права. З'їзд заявив про підтримку політики «перебудови». Були прийняті програма і статут Народного руху України за перебудову, головою НРУ обрали відомого українського поета І. Драча. Установчий з'їзд НРУ, виступаючи за відродження української культури та національної свідомості українців, продемонстрував толерантне ставлення до представників інших народів, культурних потреб національних меншин. Майже 14 % делегатів з'їзду були росіяни, білоруси, вірмени, євреї та представники інших національностей.



#### МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З резолюції установчого з'їзду Народного руху України за «перебудову» «Про екологічну ситуацію в Українській РСР»: «...Якщо до токсичних речовин промислового та сільськогосподарського походження приєднати мільйони кюрі радіонуклідів, які в трагічні квітнево-травневі дні 1986 р. на багато десятиліть густо засіяли наші щедрі ниви й ліси, багаті й чисті колись ріки та озера, — можна з глибоким сумом констатувати, що ми ледь-ледь утримуємося на крихкому березі екологічної прірви.

Щороку десятки тисяч гектарів української ріллі гине від ерозії, підтоплення, ущільнення та засолення, замулюються й припиняють своє існування сотні малих річок. Ґрунти перенасичуються надлишками різноманітних токсичних хімічних сполук, які систематично потрапляють до продуктів харчування та в питну воду.

...З'їзд наполягає на наданні республіці повного суверенітету щодо створення законодавства з охорони природи та гарантованого забезпечення якості навколишнього середовища в будь-якому куточку землі України — шляхом гармонійної організації продуктивних сил

і дбайливого використання природних ресурсів нашої республіки. З'їзд вважає, що кожний громадянин нашої країни має гарантоване право на чисте повітря, чисту воду, чисті продукти харчування, на здоровий спосіб життя...

...З'їзд пропонує оголосити 26 квітня Днем національної жалоби і Днем застереження з проведенням траурних мітингів у всіх регіонах України без принизливої потреби щоразу просити дозвіл...

З'їзд вважає за важливу мету позбутися екологічної безправності людей. Кожна людина повинна мати право на отримання повної екологічної інформації про якість місця свого проживання, про якість продуктів, які споживають її діти».

У програмних документах зазначалося, що НРУ — це «масовий громадсько-політичний рух», метою якого є побудова в Україні демократичного та гуманного суспільства, створення суверенної Української держави, яка будуватиме свої відносини з іншими республіками СРСР на підставі нового союзного договору. На той час Народний рух України за «перебудову» був найбільшою з новостворених громадсько-політичних організацій. Формування та діяльність регіональних структур НРУ мали певні особливості. Так, у східному та південному регіонах процес структурування руху відбувався повільніше, аніж на заході. Якщо в західному регіоні акцентувалися національні проблеми, то на сході та півдні — соціальні та екологічні аспекти суспільного життя.

У листопаді 1989 р. на нараді представників неформальних громадських організацій, яка відбулася в м. Києві, був сформований *Демократичний блок України* та схвалений його виборчий маніфест. До Демократичного блоку України ввійшли Народний рух України, Товариство української мови, «Зелений світ», «Меморіал» та інші організації.

Демократичний блок України вимагав реального суверенітету України. У грудні 1989 р. він організував мітинги у Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Запоріжжі. 21 січня 1990 р. на відзначення Акту злуки УНР і ЗУНР був організований «живий ланцюг». Сотні тисяч людей від Києва до Івано-Франківська взяли за руки, що символізувало єднання України.

У лютому 1990 р. відбулися багатотисячні мітинги в Києві, Дніпропетровську, Донецьку та інших містах. У м. Львові відбувся мітинг під гаслом «Україна — без обкомів», а в м. Тернополі було порушене питання про розпуск КП України. У деяких областях були замінені перші секретарі обкомів компартії України. Партійна номенклатура організувала свої мітинги на підтримку платформи ЦК КПРС.

Активізувався робітничий рух, який набував організаційних форм. У червні 1990 р. у м. Донецьку відбувся Перший з'їзд шахтарів СРСР. Делегати з'їзду, більшість яких були представниками України, висловили незадоволення соціально-економічним становищем, почали висувати політичні вимоги. Шахтарі вимагали відставки діючого уряду і формування уряду народної довіри. У резолюції «Про ставлення до КПРС» вони вимагали скасування її привілеїв. Делегати заявили, що офіційні профспілки нездатні захищати інтереси робітників, і висловилися за створення власної незалежної профспілки гірників. У жовтні 1990 р. в Донецьку відбувся Другий з'їзд шахтарів СРСР, на якому було створено



незалежну профспілку гірників. Це була перша в державі незалежна від партійно-господарських структур масова профспілкова організація.

Почали об'єднуватися солдатські матері. Вони прагнули захистити своїх синів, які постраждали під час служби в радянській армії, та не допустити їхньої участі у вирішенні міжнародних конфліктів на Кавказі та в Середній Азії. Матерів обурювали «дідівщина» та інші негативні явища в армійському середовищі. У вересні 1990 р. в м. Запоріжжі відбувся екстрений форум солдатських матерів і установчий з'їзд організації солдатських матерів України. На ньому вони прийняли звернення «До матерів країни», у якому висловили протест проти направлення юнаків для вирішення міжнародних проблем в інших республіках СРСР та виступили з вимогою повернути синів для проходження військової служби на території України. Солдатські матері ухвалили «Декларацію про підконтрольність військової служби в Україні». Вони висловилися проти підписання нового союзного договору, вимагали провести деполітизацію Збройних сил України, розслідувати факти загибелі громадян України під час проходження строкової служби. Рух солдатських матерів відбувався під гаслом «Хай живе мирна і суверенна Україна!».

Активізувався студентський рух. Виникли студентське об'єднання «Громада», Українська студентська спілка (УСС), Студентське братство, Демократична спілка студентів та інші організації.

Пожвавлення громадської активності та виникнення організацій, невідконтрольних компартії України, змусило її створювати структури, альтернативні національно-демократичним організаціям. На противагу Народному рухові була створена Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову, а «двійником» селянського демократичного руху мала стати Селянська спілка України (ССУ). У вересні 1990 р. відбувся установчий з'їзд ССУ, більшість делегатів якого була членами КППС, керівниками колгоспів, радгоспів і переробних підприємств.

#### **4. Формування багатопартійної системи.**

У Радянському Союзі діяла одна політична партія — КППС. Вона контролювала економіку, політику, культурно-духовне життя. Її керівна роль була закріплена в Конституції СРСР. В умовах гласності опозиція розгорнула гостру критику діяльності КППС. Політичні репресії, голодомори, катастрофа на ЧАЕС, економічна криза пов'язувалися з монополією компартії на владу. У суспільстві росло переконання, що лише багатопартійна система забезпечить розвиток демократії та соціально-економічний прогрес. У КППС з'явилися реформатори, які хотіли перетворити її на партію парламентського типу. Перешкодою формування багатопартійності була ст. 6 Конституції СРСР про керівну роль КППС у радянській державі. У березні 1990 р. цю статтю відмінив III з'їзд народних депутатів СРСР. Тепер не лише КППС, а й інші політичні партії та громадські організації одержали право впливати на суспільне життя. Водночас Конституція СРСР не допускала створення партій, які мають на меті зміну конституційного ладу та порушення цілісності держави.

В Українській РСР почали формуватися нові політичні партії, для характеристики яких найважливішим було ставлення їх до державного статусу України. 219

Першою ще до скасування ст. 6 Конституції СРСР виникла *Українська національна партія (УНП)*. Її установчий з'їзд відбувся в жовтні 1989 р. у м. Львові. За ініціативою партії в січні 1990 р. в м. Юрмалі (Латвія) відбулася конференція з питань державотворення в Україні, на якій була визначена мета боротьби — відновлення Української Народної Республіки, проголошеної в січні 1918 р. УНП бойкотувала вибори до Верховної Ради УРСР в березні 1990 р.

У квітні 1990 р. була створена *Українська християнсько-демократична партія (УХДП)*. Метою її діяльності була побудова самостійної християнської України. УХДП вимагала притягнення КПРС до відповідальності за злочини проти людства. Лідером партії став Василь Січко, який відбув покарання за участь у правозахисному русі.

У квітні 1990 р. виникло об'єднання *Державна самостійність України (ДСУ)*, яке очолив відомий правозахисник, багаторічний політв'язень Іван Кандиба. Об'єднання оголосило членів ОУН і УПА героями визвольної боротьби за волю України, а компартію України — злочинною організацією.

За незалежність України виступала також *Українська народно-демократична партія (УНДП)*, утворена в м. Києві в червні 1990 р. Вона пропонувала утворити громадські комітети для відродження української держави як правонаступниці УНР та скликати установчі збори України.

УНП, УНДП, інші партії та громадські організації утворили *Українську міжпартійну асамблею (УМА)* з метою боротьби за державну незалежність нації. Програмні документи об'єднання передбачали самовизначення дорослого населення як громадян УНР шляхом їхньої реєстрації на підставі Закону про громадянство УНР від 2 березня 1918 р. Ці заходи вони розглядали як альтернативу партіям, які згодні були обмежитися суверенізацією УРСР.

На основі Української Гельсінкської спілки у квітні 1990 р. утворилася *Українська республіканська партія (УРП)*, яку очолив Левко Лук'яненко. Мета партії — утворення української незалежної соборної держави. Вона вважала, що договір, згідно з яким Україна ввійшла до складу СРСР, є недійсним, оскільки він підписаний незаконним урядом.

У грудні 1990 р. відбувся установчий з'їзд *Демократичної партії України (ДемПУ)*, яку очолив Юрій Бадзьо. Партія виступала за утворення української суверенної республіки, роздержавлення власності, приватизацію, перехід до ринкових відносин, створення власної валютної системи.

У червні 1990 р. на установчому з'їзді в м. Києві утворилася *Українська селянсько-демократична партія (УСДП)*. Вона оголосила себе фермерською партією, що виступала за незалежну Українську державу, декларувала відродження економіки та культури українського села, повернення селянинові статусу господаря землі. Лідером партії став письменник Сергій Плачинда.

У цей час виникли також партії соціал-демократичного спрямування. Лідери *Соціал-демократичної партії України (СДПУ)* не сприймали соціалістичну ідею в її традиційному розумінні та виступали за незалежність України. Тоді як *Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ)* залишалася на позиціях демократичного соціалізму та виступила за федеративний устрій України. Відносини з іншими республіками СРСР вона пропонувала будувати на засадах конфедерації. Згодом партія перейшла на позиції самостійництва. Діяльність ОСДПУ поширювалася на південні та східні

області України, а СДПУ була популярнішою на Правобережжі та в Західній Україні.

Активісти Всеукраїнської екологічної асоціації «Зелений світ» виступили з ініціативою створення *Партії зелених України (ПЗУ)*. Маніфест партії виголосив Юрій Щербак у квітні 1990 р. на мітингу, присвяченому Дню землі. «Наша мета — не поділ України на клаптики, не розбрат тих, хто живе на нашій землі, а об'єднання всіх громадян України навколо ідеї виживання людства...» — заявив він. Перший з'їзд ПЗУ відбувся 30 вересня 1990 р. Очолив партію відомий громадський діяч, письменник, лікар Ю. Щербак. ПЗУ виступала за державну незалежність України й гармонійне поєднання інтересів людини та законів природи. Оскільки, як вважали лідери ПЗУ, ані комуністична ідеологія, ані капіталізм не спроможні вирішити ці проблеми, необхідно шукати третій шлях.

На початку 1990 р. в КПРС виникла *Демократична платформа*, що підтримувала її перетворення на партію парламентського типу. Прихильники Демократичної платформи виступали за право створювати фракції в партії та готові були відмовитися від комунізму як мети КПРС. У КП України теж були прихильники Демплатформи. На XXVIII з'їзді КПУ вони виступили за реорганізацію КПРС та перетворення її на союз компартій республік, наполягали на деполітизації органів КДБ, МВС, військових та інших державних структур. Ці вимоги не були підтримані, через що прихильники Демплатформи вийшли з лав КП України і наприкінці 1990 р. створили *Партію демократичного відродження України (ПДВУ)*. У питаннях державного будівництва вона стояла на конфедеративних позиціях і вважала себе партією ліводемократичного спрямування. Партії, які виникли в 1990 р. — на початку 1991 р., значно поступалися КП України за кількістю членів і можливостями впливу на державні структури. КП України тоді контролювала державний апарат і правоохоронні органи.

У процесі становлення багатопартійності поглиблювалася криза в компартії України. У 1990–1991 рр. з її рядів вийшли сотні тисяч членів.



перевірте свої знання

1. Який зміст ви вкладаєте в поняття *перебудова* і *гласність*?
2. Назвіть особливості виборів народних депутатів СРСР у березні 1989 р.
3. Охарактеризуйте основні програмні положення Народного руху України за «перебудову».
4. Що символізував «живий ланцюг», утворений 21 січня 1990 р.?
5. Охарактеризуйте правові та політичні передумови формування багатопартійності в Україні.
6. Назвіть політичні партії, що виникли в 1989–1990 рр. Якими були основні програмні положення цих партій?
7. Охарактеризуйте процеси, що відбувалися в КПРС в 1990–1991 рр.
8. Які зміни відбулися в суспільному житті та свідомості людей під впливом гласності та лібералізації?
9. Які факти свідчать про поживлення громадської активності в умовах гласності?
10. Які основні програмні положення Демократичної платформи в КПРС?

## § 26. НАЦІОНАЛЬНЕ ТА ДУХОВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

- У чому виявився вплив опозиційного руху 1960–1970-х років на національно-культурне відродження України?
- Визначте особливості відносин держави і церкви в СРСР. Поміркуйте, чи були в УРСР умови для діяльності національної церкви.

### 1. Активізація національного руху в другій половині 1980-х років.

В Україні в другій половині 1980-х років активізувався національний рух. Він мав культурницький та просвітницький характер, який поєднувався з державотворчими процесами, у ньому все сильніше звучало гасло державної незалежності України. Національний рух очолили колишні політв'язні. Справжнім духовним лідером народу стала українська інтелігенція: письменники, учені, викладачі.

Відроджувалася історична пам'ять народу. У ЗМІ та наукових виданнях висвітлювалися призабуті сторінки національної історії. Публікації про трагічне минуле українського народу значно змінили свідомість людей. Масового характеру набуло збирання свідчень очевидців про голодомор 1932–1933 рр., на основі яких була сформована народна «Книга пам'яті» про ті трагічні події.

На сторінках періодичних видань друкувалися розповіді про людей, яких комуністична влада намагалася викреслити з історії або висвітлювала в негативному плані: І. Мазепу, М. Грушевського, С. Петлюру, В. Винниченка, С. Єфремова, М. Хвильового, М. Костомарова, М. Яворницького та інших історичних діячів, письменників, істориків. Повернення українському народові його історії змінювало свідомість, пробуджувало національні почуття.

Одночасно з поширенням демократичних ідей відроджувалися українська мова, національна символіка, поширювався текст національного гімну «Ще не вмерла Україна...» на слова П. Чубинського. Його виконували на мітингах і концертах. Особливо популярною стала пісня «Ой у лузі червона калина». У газетах і часописах публікувалися розповіді про українську національну символіку.

Поширився рух за відродження та утвердження української мови. На її захист стали українські письменники. Олесь Гончар у червні 1987 р. звернувся з листом до М. Горбачова, у якому пропонував здійснити заходи щодо конституційного захисту української мови, у тому числі



222 Народний мітинг на Хрещатику. м. Київ

запровадити її обов'язкове вивчення в усіх школах з російською мовою навчання на території України. Влада не підтримала цю пропозицію, оскільки боялася зростання національної свідомості українців.

Мовна ситуація в Україні характеризувалася тим, що в 1930–1980-х роках сфера її вживання постійно звукувалася. Тому в умовах гласності та демократизації українська інтеліген-